

ТЕОРІЯ ЙМОВІРНОСТЕЙ

1.1. Випадкові події

1.1.1. Емпіричні та логічні основи теорії ймовірностей. Основні означення

Масовим явищем називається таке, що властиве великій кількості рівноправних об'єктів. Під **рівноправними об'єктами** розуміють результати досліджень у різних галузях, що повторюються при однакових основних умовах.

Дослідом (експериментом, спостереженням) називається відтворення якого-небудь певного комплексу основних умов, що може бути повторений скільки завгодно разів.

Випадковим (стохастичним) називається дослід, результат якого передбачити завчасно неможливо внаслідок наявності значної кількості неврахованіх сторонніх факторів (перешкод, збурень, шумів).

Кожна реалізація випадкового експерименту при одних і тих же врахованих основних умовах називається **випробуванням**.

Основні умови, що зберігаються незмінними, в загальних рисах визначають результат довільного випробування в межах даного експерименту, а другорядні – змінюються від випробування до випробування і вносять випадкові відмінності в конкретний результат.

Подією називається довільне явище, про яке можна сказати, що воно здійснюється чи не здійснюється в результаті випробування. Події позначаються великими буквами латинського алфавіту: *A, B, C, ...*

Приклад 1. Зі скриньки, в якій знаходяться ретельно перемішані кульки різного кольору, навмання виймається одна кулька – це випадковий експеримент. Окрема його реалізація – це випробування. Поява (чи не поява) білої (чорної, жовтої, ...) кульки – це подія.

Усі події діляться на достовірні, неможливі і власне випадкові.

Достовірною називається подія, що у результаті випробування неодмінно повинна відбутися (позначається *U*).

Неможливою називається подія, що у результаті випробуван-

ня нізащо не може відбутися (позначається $\emptyset$).

Випадковою (стохастичною) називається подія, що при багаторазовому повторенні експерименту в одних випробуваннях відбувається, а в інших – ні.

Приклад 2. Розглянемо експеримент – однократне кидання симетричного грального кубика з шести гранями, які відмічені цифрами від одиниці до шести, і фіксація числа, що випадає на його верхній грані. Результатом такого експерименту буде випадіння однієї з цифр (очок) 1, 2, 3, 4, 5 або 6. Тоді достовірна подія – випадіння числа в межах від 1 до 6. Неможлива подія – випадіння числа 12. Випадкова подія – випадіння непарного числа, тобто 1, 3, 5.

Декілька подій називаються **сумісними**, якщо поява однієї з них не виключає можливості появи інших у тому ж випробуванні.

Декілька подій називаються **несумісними**, якщо ніякі дві з них не можуть відбутися одночасно в одному випробуванні.

Приклад 3. В експерименті – однократне кидання грального кубика – сумісними подіями є випадіння цифри 3 і випадіння непарного числа очок, а несумісними подіями є випадіння цифри 3 і випадіння парного числа очок.

Декілька попарно несумісних подій утворюють **повну групу (сукупність єдино можливих подій)**, якщо в результаті випробування одна і тільки одна з них неодмінно повинна відбутися.

Приклад 4. Розглянемо експеримент – однократне кидання грального кубика. Повну групу $\{A, B, C\}$ складають такі події: $A = \{\text{випадіння цифри 1 чи 2}\}$, $B = \{\text{випадіння цифри 3 чи 4}\}$, $C = \{\text{випадіння цифри 5 чи 6}\}$. Повоною групою також є $\{D, E\}$, де $D = \{\text{випадіння парного числа}\}$, $E = \{\text{випадіння непарного числа}\}$.

Декілька подій в експерименті називаються **рівноможливими**, якщо об'єктивно поява будь-якої з них у результаті випробування не більш можлива, ніж поява іншої. Рівноможливі події мають рівний ступінь об'єктивної можливості (рівні “шанси”) відбутися в результаті випробування.

Приклад 5. Розглянемо експеримент – однократне кидання грального кубика. Шість подій – випадіння цифри відповідно 1, 2, 3, 4, 5, 6 – є рівноможливими. Рівноможливими також є дві події – випадіння парного числа і випадіння непарного числа. Випадіння цифри 3 і випадіння парного числа є нерівноможливими подіями.

Протилежними називаються дві несумісні події, що утворюють повну групу (є єдино можливими). Їх позначають через A і $\bar{A}$. Протилежна до A подія $\bar{A}$ полягає в тому, що подія A не відбувається. Протилежною для достовірної U є неможлива подія $\emptyset$ і навпаки: $\bar{U} = \emptyset$ і $\bar{\emptyset} = U$.

Приклад 6. В експерименті – однократне кидання грального кубика – протилежними подіями є $A = \{\text{випадіння цифри, що не більша } 4\}$ і $\bar{A} = \{\text{випадіння цифри } 5 \text{ чи } 6\}$.

Появу випадкової події у конкретному випробуванні не можна звчасно спрогнозувати, оскільки випробування протікають по-різному і передбачити точний хід кожного з них неможливо. Проте зрозуміло, що достатньо великі серії однорідних випробувань підкоряються цілком певним закономірностям, оскільки в цьому випадку невраховані сторонні фактори зравноважують (гасять) один одного.

Для характеристики, як часто подія може відбутися чи не відбутися в результаті випробувань, вводиться поняття **ймовірність** випадкової події – числового ступеню об'єктивної можливості появи даної події в результаті випробувань. Ймовірність події A позначається $P(A)$.

За одиницю виміру ймовірності прийнято ймовірність достовірної події U : $P(U) = 1$. Ймовірність неможливої події $\emptyset$ прийнята за нуль: $P(\emptyset) = 0$. Відповідно ймовірність будь-якої випадкової події A лежить між нулем і одиницею: $0 \leq P(A) \leq 1$. Це співвідношення задає **шкалу ймовірностей**.

1.1.2. Класичний і статистичний методи визначення ймовірності випадкової події

Імовірність випадкової події можна визначити класичним методом тільки тоді, коли результати експерименту утворюють повну групу несумісних рівноможливих подій. Такі події традиційно називають **випадками**, а відповідний експеримент – класичною теоретико-ймовірнісною **схемою випадків**. У рамках цієї схеми можна точно підрахувати ймовірність події, не проводячи фактично випробувань.

Випадок називається **сприятливим** до події A , якщо його поява тягне за собою появу цієї події.

Якщо дослід зводиться до схеми випадків, то **ймовірність події A дорівнює відношенню числа сприятливих випадків m до їх загального числа n :** $P(A) = m/n$ (**класичне визначення ймовірності**).

Зауваження 1. Ймовірність події A можна знайти різними способами у залежності від того, яку повну групу **рівноможливих** подій відповідного експерименту вважати випадками.

Приклад 1. В експерименті – однократне кидання грального кубика – визначити ймовірність $P(A)$ події $A = \{\text{випадіння парного числа очок}\}$.

□ Розв'яжемо задачу двома способами.

Перший спосіб. За випадки приймемо повну групу подій: випадіння 1, 2, 3, 4, 5 і 6 очок. Тоді загальна кількість випадків $n = 6$, а число сприятливих випадків до події A $m = 3$ (випадіння 2, 4 чи 6 очок). Шукана ймовірність $P(A) = m/n = 3/6 = 0,5$.

Другий спосіб. За випадки приймемо повну групу з двох протилежних подій: $A = \{\text{випадіння парного числа очок}\}$ і $B = \{\text{випадіння непарного числа очок}\}$. Тоді загальна кількість випадків $n = 2$, а число сприятливих випадків до події A $m = 1$ (випадіння парного числа очок). Шукана ймовірність $P(A) = m/n = 1/2 = 0,5$. ■

Приклад 2. Зі скриньки, в якій знаходяться ретельно перемішані 8 зелених, 5 жовтих і 7 червоних кульок, навмання виймається одна кулька. Знайти ймовірність $P(A)$ події $A = \{\text{вийнята кулька зеленого кольору}\}$.

□ Загальна кількість кульок $n = 8 + 5 + 7 = 20$. Число сприятливих випадків $m = 8$. Тоді шукана ймовірність

$$P(A) = m/n = 8/20 = 0,4. \blacksquare$$

Імовірність достовірної події дорівнює 1, оскільки такій події сприяють всі можливі випадки. Імовірність неможливої події дорівнює 0, оскільки їй не сприяє ні один з можливих випадків.

Імовірність протилежної події $P(\bar{A}) = 1 - P(A)$. Дійсно, якщо

події A зі всіх n випадків сприяють m , то їй не сприяють $n - m$ випадків (вони сприяють протилежній події $\bar{A}$). Тому

$$P(\bar{A}) = (n - m)/n = 1 - m/n = 1 - P(A).$$

Звідси *сума ймовірностей протилежних подій дорівнює одиниці*.

Якщо події в досліді не зводяться до схеми випадків, то оцінку ймовірності події A можна зробити тільки статистично, проводячи відповідні випробування.

Нехай у межах деякого експерименту проведена серія з n випробувань, у кожному з яких могла з'явитися чи не з'явитися подія A . **Відносною частотою** $W_n(A)$ події A називають відношення числа випробувань m , де ця подія відбулася, до загального числа проведених випробувань n :
$$W_n(A) = m/n.$$

Очевидно, що

$$0 \leq W_n(A) \leq 1, \quad W_n(U) = 1, \quad W_n(\emptyset) = 0.$$

При незначній кількості випробувань n відносна частота $W_n(A)$ носить випадковий характер. Дослідження показують, що зі збільшенням числа випробувань відносна частота $W_n(A)$ поєднання з події A проявляє **властивість статистичної стійкості**: вона все менше відхиляється від деякого сталої числа, що й приймається за значення ймовірності $P(A)$:
$$P(A) = \lim_{n \rightarrow \infty} W_n(A) \quad (\text{статистичне визначення ймовірності}).$$
 Відповідно за наближене значення ймовірності $P(A)$ беруть відносну частоту $W_n(A)$ при достатньо великій кількості випробувань n :
$$P(A) \approx W_n(A).$$

Зазначена властивість є одним з проявів **закону великих чисел** і більш строго буде сформульована далі.

Наприклад, при багатократному киданні симетричної монети відносна частота поєднання герба мало відрізняється від числа 0,5 – ймовірності цієї події.

Зауваження 2. З того, що ймовірність деякої події A дорівнює одиниці, ще не випливає достовірність цієї події A . Аналогічно, якщо ймовірність деякої події A дорівнює нулю, це ще не означає, що подія A – неможлива.

1.1.3. Елементи комбінаторики

Для підрахунку кількості всіх можливих випадків n і числа сприятливих випадків m часто використовують різні комбінаторні співвідношення.

Комбінаторика – це розділ математики, що займається підрахунком числа різного типу комбінацій (вибірок), складених з елементів скінченної множини за певними правилами.

При розв'язуванні комбінаторних задач використовують наступні два аксіоматичні правила.

Правило суми. Якщо об'єкт a можна вибрати k способами, а об'єкт b – іншими m способами (незалежно від вибору a), то вибір об'єкта “ a або b ” може бути здійснений $k + m$ способами.

Тут зв'язка *або* вживається в розділовому сенсі.

Приклад 1. У місті N знаходяться $k = 7$ технічних ВНЗ, $m = 2$ медичних і $n = 3$ гуманітарних. Скількома способами S можна отримати вищу освіту за державним набором у цьому місті?

□ Оскільки державний набір передбачає безоплатну освіту тільки в одному ВНЗ, то можна застосувати правило суми. Згідно з цим правилом число способів $S = k + m + n = 7 + 2 + 3 = 12$. ■

Правило добутку. Якщо об'єкт a можна вибрати k способами, а після кожного з цих виборів об'єкт b – іншими m способами (незалежно від вибору a), то вибір упорядкованої пари (a, b) може бути здійснений $k \times m$ способами.

Приклад 2. На групу з $k = 24$ студентів видається $m = 30$ тем рефератів і $n = 25$ тем курсових робіт по одному завданню кожного виду на одного студента. Скількома способами S це можна зробити?

□ Оскільки кожний студент повинен підготувати тільки один реферат і виконати тільки одну курсову роботу, то можна застосувати правило добутку. За цим правилом

$$S = k \times m \times n = 24 \times 30 \times 25 = 18000. \blacksquare$$

Нехай $M = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ – деяка скінчена множина з n елементів. Розглянемо основні типи комбінацій – перестановки, розміщення та сполучення.

Комбінації з n елементів, які відрізняються одна від одної тільки порядком елементів, називаються **перестановками**.

Кількість таких перестановок позначають символом P_n , де n – число елементів, що входять у кожну перестановку.

Приклад 3. Нехай множина M містить три букви A , B і C . Скласти всі можливі упорядковані комбінації з цих букв по три в кожній без повторення.

□ Одержано: $A B C$, $C A B$, $B A C$, $B C A$, $C B A$, $A C B$ (6 комбінацій). Видно, що вони відрізняються одна від одної тільки порядком розташування букв. Дійсно, на перше місце в комбінації (перестановці) можна поставити три букви. На друге місце вже можна поставити тільки дві букви із трьох (одна посіла перше місце), а на третьому виявиться тільки одна (та, що залишилася). Виходить, $P_3 = 3 \cdot 2 \cdot 1 = 6$, але $3 \cdot 2 \cdot 1 = 3!$. Прийшли до поняття факторіала. ■

Добуток усіх натуральних чисел від 1 до n включно називають **n -факторіалом** і пишуть: $n! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdots (n-1) \cdot n$.

Вважають, що $0! = 1$ і $1! = 1$. Основна властивість факторіала: $(n+1)! = (n+1) \cdot n!$.

Число перестановок обчислюють за формулою
$$P_n = n!$$

Комбінації з n елементів по m елементів, які відрізняються одна від одної самими елементами або порядком елементів, називаються **розміщеннями**. Тут зв'язка *або* вживається в об'єднуючому сенсі.

Кількість таких розміщень позначаються символом A_n^m , де n – число всіх наявних елементів, m – число елементів у кожній комбінації. **Число розміщень** обчислюють за формулою

$$A_n^m = n(n-1)(n-2)\cdots(n-m+1),$$

де $n \geq m \geq 0$; $m, n \in N \cup \{0\}$. Вважають, що $A_n^0 = 1$.

Приклад 4. Нехай множина M містить п'ять букв A , B , C , D і E . Скласти всі комбінації тільки з двох букв без повторення і з врахуванням порядку.

□ Одержано: $A B$, $A C$, $A D$, $A E$, $B A$, $B C$, $B D$,

$B E$, $C A$, $C B$, $C D$, $C E$, $D A$, $D B$, $D C$, $D E$, $E A$, $E B$, $E C$, $E D$. Видно, що всі отримані комбінації (їх 20) відрізняються або буквами, або їхнім порядком (комбінації $A B$ і $B A$ вважають різними).

За наведеною формулою $A_5^2 = 5 \cdot 4 = 20$, що збігається з одержаним результатом. При утворенні розміщень перший елемент може бути обраний $n=5$ способами, оскільки існує можливість незалежного вибору з усіх наявних $n=5$ елементів; а другий – $n-1=4$ способами, оскільки тепер вибір проводиться з решти $n-1=4$ елементів, що залишилися. За правилом добутку маємо всього $5 \cdot 4 = 20$ різних комбінацій. ■

Формулу для числа розміщень A_n^m можна подати у факторіальному вигляді $A_n^m = n!/(n-m)!$. Основні властивості розміщень: $A_n^{m+1} = A_n^m \cdot (n-m)$; $A_n^n = P_n = n!$.

Розміщення й перестановки обов'язково враховують порядок елементів.

Сполученнями називаються комбінації з n елементів по m , які відрізняються одна від одної принаймні одним елементом ($n \geq m \geq 0$ і $m, n \in N \cup \{0\}$), при цьому порядок елементів не враховується.

З кожного сполучення з m елементами можна утворити P_m упорядкованих розміщень. Тому **кількість сполучень** із n елементів по m C_n^m дорівнює числу розміщень з n елементів по m , поділеному на число перестановок з m елементів: $C_n^m = A_n^m / P_m$. Вважають, що $C_n^0 = 1$.

Використовуючи для кількості розміщень і перестановок факторіальні співвідношення $A_n^m = n!/(n-m)!$ і $P_n = n!$, дістанемо формулу числа сполучень у вигляді $C_n^m = n!/(m!(n-m)!)$.

Основна властивість сполучень:

$$C_n^{n-m} = P_n / (P_{n-m} \cdot P_m) = n! / ((n-m)!m!); \quad C_n^m = C_n^{n-m}.$$

Приклад 5. Множина M утворена з п'яти букв A, B, C, D і E . Скласти невпорядковані комбінації з двох букв без повторення, що відрізняються одна від одної хоча б одним елементом.

□ Маємо: $A B, A C, A D, A E, B C, B D, B E, C D, C E, D E$. Виходить, що число сполучень з $n=5$ елементів по $m=2$ дорівнює 10. Це число можна обчислити так:

$$C_5^2 = 5!/(2!(5-2)!) = 10. \blacksquare$$

Приклад 6. Зі скриньки, в якій знаходяться ретельно перемішані $n_1 = 8$ білих і $n_2 = 4$ чорних кульок, навмання виймаються $m_e = 2$ кульки. Знайти ймовірності наступних подій:

- а) $A = \{\text{вийняті кульки білі}\};$ б) $B = \{\text{вийняті кульки чорні}\};$
- в) $C = \{\text{вийняті кульки різномальорові}\};$ г) $D = \{\text{обидві кульки білі або обидві чорні}\}.$

□ За класичною формулою ймовірності $P(A) = m/n$, де n – загальна кількість випадків у досліді, m – число сприятливих випадків, яке для кожної з подій A, B, C і D позначимо відповідно $m(A), m(B), m(C)$ і $m(D)$. Загальна кількість випадків у досліді – це число сполучень з $n_e = n_1 + n_2 = 8 + 4 = 12$ кульок по $m_e = 2$, тобто $n = C_{n_e}^{m_e} = C_{12}^2 = 12!/(2!(12-2)!) = 66$.

а) Для події A кількість сприятливих випадків $m(A)$ – це число сполучень з $n_1 = 8$ білих куль по $m_e = 2$, тобто

$$m(A) = C_{n_1}^{m_e} = C_8^2 = 8!/(2!(8-2)!) = 28.$$

Таким чином, $P(A) = m(A)/n = 28/66 = 14/33$.

б) Для події B кількість сприятливих випадків $m(B)$ – це кількість сполучень з $n_2 = 4$ чорних куль по $m_e = 2$, тобто

$$m(B) = C_{n_2}^{m_e} = C_4^2 = 4!/(2!(4-2)!) = 6.$$

Отже, $P(B) = m(B)/n = 6/66 = 1/11$.

в) Для події C кількість сприятливих випадків $m(C)$ визна-

чається за правилом множення $m(C) = n_1 n_2 = 8 \cdot 4 = 32$.

Таким чином, $P(C) = m(C)/n = 32/66 = 16/33$.

г) За результатами пунктів а) і б) даного прикладу дві білі куки можна одержати $m(A) = 28$ способами, а дві чорні – $m(B) = 6$ способами. Тоді за правилом додавання

$$m(D) = m(A) + m(B) = 28 + 6 = 34.$$

Отже, $P(D) = m(D)/n = 34/66 = 17/33$. ■

Приклад 7. У туристичній групі, в яку входять Андрій, Борис, Сергій, Денис, Едуард, Федір і Геннадій, навмання вибирають командира, його заступника і замікаючого. Знайти ймовірність події $A = \{\text{Андрій} - \text{командир}, \text{Борис} - \text{його заступник}\}$.

□ Загальна кількість випадків у досліді – це число розміщень $n_e = 7$ туристів по $m_e = 3$, тобто $n = A_{n_e}^{m_e} = A_7^3 = 7!/(7-3)! = 210$.

Якщо командира і його заступника вибрано (Андрія і Бориса), то вибрати замікаючого можна $m(A) = n_e - 2 = 7 - 2 = 5$ способами (число сприятливих випадків для події A).

Тоді за класичною формулою ймовірності

$$P(A) = m(A)/n = 5/210 = 1/42. ■$$